Monumentenraad

secretariaat Broederplein 41 postbus 1001 Zeist telefoon [illegible]

27362

Burgemeester en Wethouders
van
CULEMBORG

nummer 23.904
bericht op

Zeist, 11 AUG. 1978

Onderwerp Inschrijving register beschermde stads- en dorpsgezichten van het beschermde stadsgezicht te Culemborg, gemeente Culemborg.

Bijlagen: Div.

Onder verwijzing naar artikel 21, tweede lid, van de Monumentenwet, doe ik U hierbij toekomen 1 exemplaar van het register van beschermde stads- en dorpsgezichten betreffende het bij beschikking van 8 november 1977, MMA/Mo nr. 193.788 I door de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening vastgestelde beschermde stadsgezicht te Culemborg, gemeente Culemborg.

Ten overvloede moge ik U erop wijzen, dat bij datum van inschrijving in het register, 11 augustus 1978, voor het beschermde gebied artikel 37, lid 5, van de Wet op de Ruimtelijke Ordening van toepassing is geworden, alsmede voor zolang het bestemmingsplan ex artikel 37, lid 5, van de Wet op de Ruimtelijke Ordening nog geen rechtskracht heeft gekregen, artikel 50, lid 5, 6, 7, 9 en 10 van de Woningwet en artikel 46, lid 5, 6, 7, 9 en 10 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening.

DE SECRETARIS VAN DE MONUMENTENRAAD,

(J. Jessurun)

GEMEENTEWERKEN CULEMBORG
- 1 SEP. 1978
Agd. No. 1272 Dosc. No. 04.01.01

Bijlagen

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

Gemeente: Cul... org
Plaats: Culemborg
Provincie: Gelderland

Van deze beschikking, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Nederlandse Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Monumentenraad, de raad van de gemeente Culemborg, Gedeputeerde Staten van Gelderland en de Rijksplanologische Commissie.

De Minister van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk,

(Mr. H.W. van Doorn).

De Minister van Volkshuisvesting
en Ruimtelijke Ordening,

(Drs. J.P.A. Gruijters).

Beschikking van: 8 november 1977
Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Afdeling:
Nr.: MMA/Mo 193.788 I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,
(J. Jessurun).
Datum van inschrijving: 11 augustus 1978

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

Gemeente: Culemborg

Plaats: Culemborg

Provincie: Gelderland

DE MINISTER VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING

Overwegende, dat Culemborg, gelegen aan de zuidelijke oever van de Lek, is ontstaan in de onmiddellijke nabijheid van het voormalige Kasteel;

dat de stad, bestaande uit Havendijk, oude stad, Nieuwstad en voormalig Kasteelterrein, met haar stelsel van straten, pleinen en grachten, monumentale bebouwing en beplanting in het open rivierlandschap een beeld oplevert, dat van algemeen belang is vanwege de schoonheid en het karakter ervan;

Gelet op artikel 20 van de Monumentenwet;

Gehoord de Monumentenraad, de raad van de gemeente Culemborg, Gedeputeerde Staten van Gelderland en de Rijksplanologische Commissie;

B E S L U I T E N:

Het gebied in de gemeente Culemborg, zoals is aangegeven op de bij deze beschikking behorende tekening nr. 068 en zoals omschreven in de toelichting bij deze beschikking, aan te wijzen als stadsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet.

Beschikking van: 8 november 1977

Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Afdeling:

Nr.: MMA/Mo 193.788 I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,
(J. Jessurun).

Datum van inschrijving: 11 augustus 1978

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stads gezicht i

Culemborg Gemeente: Culemborg

Het beschermde stadsgezicht omvat het op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 068) door een stippellijn omgrensde gebied.

De stad Culemborg ligt aan de zuidelijke oever van de Lek, binnendijks, op enige afstand van de rivier. Zij is hiermee door een gestrekte havendam verbonden. In het rivierlandschap zijn het silhouet van de stad en vanuit het noorden de spoorbrug uit 1868, de steenfabriek en de veerstoep met haar typische bebouwing van pakhuizen en wachtlokaliteiten de belangrijkste elementen.
De stad bestaat uit drie duidelijk herkenbare delen, namelijk het oudste en meest stedelijke gedeelte: de oude stad, noordelijk hiervan de Havendijk en zuidelijk de Nieuwstad, in oorsprong een voormalige ontginningsnederzetting, die ook na de inlijving bij de stad haar open en agrarisch karakter heeft behouden.
Zowel de stad in haar geheel als de delen afzonderlijk zijn omgracht. Rondom de oude stad is op verschillende plaatsen nog de 14e-eeuwse ommuring bewaard gebleven.
Een vierde element vormt het terrein van het - eveneens omgrachte - voormalige kasteel, ten noordoosten van de oude stad. In het silhouet van de stad zijn achtereenvolgens van noord naar zuid te herkennen: het stadhuis, de toren en het schip van de Grote of Sint Barbarakerk, de neo-gotische Rooms-Katholieke Kerk met het erachter liggende voormalige klooster en de Lanxmeerse of Binnenpoort. Deze gebouwen liggen alle in de oude stad. De molenromp ten westen van de Binnenpoort speelt eveneens een rol in het silhouet. Vanaf de spoorbaan, de rivier en de dijk, maar vooral ook vanuit het open terrein ten oosten van de stad, de Volencampen levert het stadssilhouet, omzoomd door hoge bomen en boomgaarden een waardevol beeld op. De structuur van het gebied rondom de Volencampen is sinds het midden van de 17e eeuw (atlas van Blaeu) niet meer veranderd. Omdat rondom Culemborg in de 17e en 18e eeuw geen nieuwe vestingwerken zijn aangelegd is de ruimtelijke relatie tussen de stad en het aansluitende landschap in hoofdopzet nog 16e-eeuws, hetgeen vrij zeldzaam is voor een stad van een dergelijke grootte.
De structuur van de stad zelf wordt sterk bepaald door de opeenvolgende ruimten die zijn ontstaan uit de oude, prae-stedelijke "Voorstraat" (een oude benaming voor het tegenwoordige tracé Zandstraat-Varkensmarkt-Tollenstraat), namelijk de Zandstraat, de Varkensmarkt, de insnoering bij de Binnenpoort, de Markt en de smallere Tollenstraat. De lichte en sterkere buigingen in dit straat- en pleinverloop leveren een steeds wisselend en in afstand beperkt stadsbeeld op, waarbij de eerder genoemde monumentale gebouwen met hun torens veelvuldig het beeld domineren.

Behoort bij de beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Afdeling: MMA/Mo Nr.: 193.788 I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,
(J. Jessurun).

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stads gezicht in

Culemborg Gemeente: Culemborg

De Markt en de Varkensmarkt zijn verreweg de belangrijkste stedelijke ruimten. De historische bebouwing is geconcentreerd langs de "Voorstraat", de Havendijk, langs de enige doorgaande oost-west verbinding in de stad: Slotstraat-Kattenstraat-Goilberdingerstraat, en de straten evenwijdig aan de Markt: de Ridderstraat en de Achterstraat-Heerenstraat.

Culemborg is ontstaan in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel, dat de heren van Beusichem in de tweede helft van de 13e eeuw ten noord-westen van de ontginningsnederzetting Lanxmeer (eerste vermelding van de kapel te Lanxmeer 1135) bouwden.
De noord-zuid verbinding, die vanaf de Lek het watertje de Meer volgde, is op de hogere gronden bij de rivier terug te vinden in de "Voorstraat", die van grote invloed is geweest voor de nederzettingsstructuur van de stad; het wegenbeloop en de verkaveling zijn er sterk door bepaald. De bebouwing concentreerde zich aan het eind van de 13e eeuw langs de "Voorstraat", noordelijk van de kapel te Lanxmeer (de latere St. Janskerk). De belangrijkste gebouwen, zoals de parochiekerk van St. Barbara en het stadhuis, ontstonden later ook aan de de centrale stedelijke ruimte. Onder de invloed van de marktfunctie en de verkregen stedelijke rechten (1318), alsmede door de gunstige ligging aan een belangrijke noord-zuid route maakte de plaats in de eerste halve eeuw van haar stedelijk bestaan een stormachtige ontwikkeling door.
Ook de wateroverlast in het komgrondengebied, westelijk, zuidelijk en zuidwestelijk van de stad in de 14e eeuw als gevolg van een nieuwe transgressieperiode en de daarmee samenhangende aanleg van de Diefdijk waren van belang voor de ontwikkeling van de stad.
Veel boeren werden door de nood gedwongen uit hun nederzettingen verdreven en namen de wijk naar de Nieuw-stad. In het vierde kwart van de 14e eeuw was de aanleg van de oude stad voltooid en was zij geheel voorzien van muren en grachten. Het kasteel is dan verplaatst naar de noordoostkant van de stad tegen de nieuwe, tweede Lekdijk aan.
De jonge stad, die circa 13,5 ha. groot is, breidde zich nog voor het einde van de 14e eeuw sterk uit. Ten noorden ervan ontstond min of meer spontaan de Havendijk (ca. 2,5 ha.), hoofdzakelijk als gevolg van toenemende handel en visserij op de rivier. Zij werd in het derde kwart van de 14e eeuw omgracht, ommuurd en van een eigen waterkering voorzien. De hoofdwaterkering was toen nog de tweede Lekdijk, de huidige Lange Havendijk. In de loop van de 15e en 16e eeuw ontstond geleidelijk aan de derde en definitieve waterkering buiten de dan volgroeide stad om. Zuidelijk breidde de stad zich uit door annexatie van het dorp Lanxmeer en een gedeelte van de gelijknamige polder (ca. 16 ha.). De verkaveling van de polder, met als noordgrens de Prijsscheweg, is goed te herkennen in de verkaveling van de Nieuwstad. De bebouwing is geconcentreerd gebleven rondom de Varkensmarkt en de twee hoofdstraten Zandstraat en Prijsscheweg.

-3-

Behoort bij de beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Afdeling: MMA/Mo Nr.:193.788 I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,

(J. Jesserun).

Het overgrote deel van deze Nieuwstad heeft tot in de 20e eeuw haar agrarische functie gehouden. De ommuring van deze nieuwe stad is omstreeks 1400 een feit. De stad Culemborg, die dan is gevormd komt in hoofdopzet overeen met de toestand die omstreeks 1560 door Jacob van Deventer in kaart wordt vastgelegd.

Een verdere uitbouw van de stad blijft uit tot het midden van de 19e eeuw. Ook de staatkundige toestand heeft in al die jaren weinig veranderingen ondergaan; de zelfstandige heerlijkheid, later graafschap Culemborg heeft als gebied formeel nooit deel uitgemaakt van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Zij is tot de Bataafse tijd zelfstandig gebleven.
Het kadastrale minuutplan van 1826 geeft een exacte weergave van de stad in het begin van de 19e eeuw. Bij vergelijking met oudere kaarten zijn opvallend weinig veranderingen waar te nemen. De verwoesting van het kasteel in het rampjaar 1672 betekende een verarming voor de stad, zowel voor het economische leven als voor het ruimtelijke beeld. Andere vroege wijzigingen in het stadsbeeld waren de sloop van de Havenpoort (de eerste Lekpoort) in de 18e eeuw en van de St. Janskerk in 1826. Gedurende de 19e eeuw kon Culemborg enigszins tot (nieuwe) economische bloei komen, vooral door de aanleg van enige industrieën aan het havenfront bij het veer. Aan het einde van de 19e eeuw is aan de oostkant in het verlengde van de west-oost verbinding riante bebouwing ontstaan langs het Voorburg en de noordelijke Dreef. Na de Tweede Wereldoorlog breidde de stad zich sterk uit, eerst zuidelijk, dan westelijk en vervolgens zuidoostelijk van de historische stad.

In het westelijk gedeelte van de Havendijk is de historische bebouwing door recente sanering verdwenen. Eveneens als gevolg van sanering is in de Nieuwstad veel laat 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse volkswoningbouw verdwenen.
Voor een betere verkeersontsluiting van de binnenstad is ten westen van de Binnenpoort een nieuwe brug over de Tussengracht gebouwd. Aansluitend is de aanzet gemaakt voor een nieuwe stedebouwkundige structuur, die mede door de schaal van de nieuwbouw het historische beeld sterk zal aantasten. De voormalige Prijssche poort, die in de 16e eeuw in onbruik was geraakt, is weer als stadsuitgang hersteld. De overige uitgangen zijn de Lekpoort in het noorden, de Slotpoort en de Goilberdingerpoort, respectievelijk in het oosten en het westen en de Zandpoort in het zuiden. De oorspronkelijke stadspoorten zijn, uitgezonderd de Binnenpoort of Lanxmeerpoort, in de 19e eeuw gesloopt.

-4-

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stads gezicht in

Culemborg Gemeente: Culemborg

Het beschermde stadsgezicht Culemborg omvat de gehele historische stad binnen de 14e-eeuwse omwalling alsmede de uiterwaarden tussen de spoordijk en Redichem en de Volencampen met de aangrenzende voormalige plantage. De terreinen buiten de stad zijn zowel vanwege hun visuele relatie met de stad als ook door hun eigen historische waarde een volwaardig onderdeel van het beschermde stadsgezicht. De woningbouw in Redichem heeft geen historische waarde; de bescherming heeft dan ook alleen ten doel de stedebouwkundige structuur te beschermen. Hetzelfde geldt voor het westelijk gedeelte van de Nieuwstad en het terrein tussen de oude stad en de Volencampen, waarop het ziekenhuis is gebouwd. Genoemde gebieden (zône C) zijn op de kaart aangegeven door middel van een raster.

Het beschermde stadsgezicht is uit de volgende onderdelen opgebouwd:
De bebouwing in de stad.
Deze bestaat hoofdzakelijk uit woonhuizen, die aaneengesloten en in een doorgaande rooilijn aan de openbare ruimten liggen. De boerderijen die vanaf het ontstaan van de Nieuwstad in dit zuidelijke stadsgedeelte zijn voorgekomen, zijn op enkele fragmenten na verdwenen; in het huidige stadsbeeld speelt de boerderij dan ook geen rol meer. De huizen zijn bijna zonder uitzondering opgetrokken in twee bouwlagen, ook in de minder belangrijke straten. Door de sterk wisselende verdiepingshoogten en het vanoudsher afwisselend voorkomen van topgevels met kappen loodrecht op de voorgevel en lijstgevels met kappen evenwijdig aan de voorgevel vertoont het straatbeeld een sterke afwisseling in de hoogte. Er zijn nog veel laat-middeleeuwse kappen te zien, waaronder sommige met brandmuren, die boven het dakvlak zijn opgetrokken. Dit vooral langs de "Voorstraat", met een concentratie in de oostwand van de Markt, en aan de Slotstraat. Deze huizen hebben vrijwel zonder uitzondering kappen evenwijdig aan de voorgevel en een perceelsbreedte van ongeveer 12 meter.
Nogal willekeurig komen door de hele stad bakstenen en gepleisterde gevels voor, en zijn rode en gesmoorde oud-Hollandse pannen als dakbedekking toegepast. Veel woonhuizen in de hoofdstraten worden op de begane grond als winkel gebruikt. Werkelijke schaalverstoringen in de bebouwing zijn hierdoor nog niet opgetreden.
De open overgang tussen oude stad en Havendijk heeft tot gevolg dat de achterkanten met de individuele erven van de huizen aan weerszijden van de Schoteldoekse haven, de noordelijke tussengracht, goed ervaren kunnen worden. De erfafacheidingen, de opgaande beplanting en vooral de wisselende achtergevelrooilijn zijn in deze boeiende wereld onmisbare ruimtebepalende elementen. Het vrijwel overeenkomende profiel van de Tussengracht is door de gesloten bebouwing bij de Binnenpoort nauwelijks zichtbaar vanaf de openbare weg. De zeer dichte begroeiing springt wel in het oog.

-5-

Behoort bij de beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Afdeling: MMA/Mo Nr.: 193.788 L

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,

(J. Jessurun).

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stads gezicht in

Culemborg Gemeente: Culemborg

Het ontbreekt Culemborg aan een werkelijke aanvulling van het stadsplan in de 19e eeuw. Wel zijn de huizen ten westen van de Goilberdingerpoort en de statige vrijstaande huizen ten oosten van de Slotpoort op te vatten als fragmenten van een stedebouwkundige uitleg. Ter afsluiting van het straatbeeld in de kwarsverbinding Goilberdingerstraat-Slotstraat spelen zij een rol van betekenis. Daarenboven is de architectuur van de huizen bij de Slotpoort zeker van belang.
Het merendeel van de bijzondere bebouwing is als individueel monument beschermd. Het zijn het stadhuis, de vishal, de Lanxmeerpoort, de Hervormde Kerk, de Lutherse Kerk, de Oud-Katholieke Kerk, het Elisabeth's Weeshuis en de Franse School. De molenromp bij de Tussengracht is als monument beschermd. Voor deze gebouwen kan volstaan worden met een verwijzing naar de redengevende omschrijving in het monumentenregister. De R.K. Barbarakerk met het bijbehorende klooster is een 19e-eeuws complex in het zuidoosten van de oude stad. Hoewel niet alle onderdelen even waardevol zijn, is het geheel stedebouwkundig als een belangrijk onderdeel van het stadsgezicht aan te merken. Bouwkunstig zijn beschermenswaardig: de kerk, de kapel en de inrijpoort aan de Ridderstraat. De overige bijzondere bebouwing, waaronder twee schoolgebouwen in de Nieuwstad en het postkantoor aan de Markt zijn niet van belang voor het historische stadsbeeld.
De bijzondere bebouwing is, wellicht op de Oud-Katholieke Kerk na, markant gesitueerd: de Synagoge als afsluiting van de Jodenkerkstraat, de Lutherse Kerk en de Franse School bij de kruising van hoofdstraten, de vishal met een kleine voorruimte aan de Havendijk in het verlengde van de Lange Havendijk, de Hervormde Kerk met haar kerkhof tussen de Markt en de Ridderstraat en van de Markt afgesloten door een rij smalle laatmiddeleeuwse panden en de R.K. Barbarakerk enigszins terugliggend aan de Markt. Het stadhuis en de Lanxmeerpoort vormen de zo boeiende vernauwingen aan de brede "Voorstraat" en geven door hun hoge contour de juiste schaal aan de brede en gestrekte Markt. Het Elisabeth's Weeshuis en het klooster zijn immuniteiten in de stadsplattegrond en spelen nauwelijks mee in het stadsbeeld vanaf de openbare straat. In het westelijk gedeelte van de oude stad is nog industriebebouwing aanwezig, die de historische structuur van de stad ernstig verstoort. Een omvangrijk industriecomplex in het noordoosten van de Havendijk is onlangs gesaneerd en afgebroken.

-6-

Behoort bij de beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Afdeling: MMA/Mo Nr.: 193.788I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,
(J. Jesburun).

De rooilijnen van de straten, pleinen en stegen.
Deze en de verkaveling van de bouwblokken zijn - op enkele al genoemde aantastingen na - laat-middeleeuws van opzet. Vergelijking met de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560) bevestigt dit. In de "Voorstraat" staan nog vier 18e-eeuwse stadspompen, twee zandstenen op de Markt en twee bakstenen op de Varkensmarkt en in de Zandstraat. Opvallend is het ontbreken van beplanting in de openbare ruimten. De detaillering en de indeling van de straten is weinig historisch; een uitzondering hierop is de Varkensmarkt, die enkele jaren geleden is gereconstrueerd. De Varkensmarkt en een gedeelte van de Zandstraat zijn sinds kort van een boomaanplant voorzien.

Het groen aan de rand van de stad en in de tuinen.
Dit vormt een goed tegenwicht voor de stenen openbare ruimten. Genoemd kunnen worden de hoge bomen langs de noordelijke stadsgracht, de plantsoenachtige beplanting van de grachten rondom de Nieuwstad en de boomgaarden langs de stadsmuur en op de strook grond ten oosten van de Oostergracht. Deze strook volgt nauwgezet het verloop van de ommuring en behoort bij het verkavelingsysteem van het middeleeuwse verdedigingsstelsel. De beplanting van het onbebouwde kasteelterrein is uiterst rijk, afwisselend met hoge bomen en vruchtbomen. Ook het gebruik van de oostelijk hiervan gelegen gronden tussen de Lekdijk en de bebouwing aan de Achterweg als boomgaard is bijzonder karakteristiek.

De coupure in de Lekdijk benadrukt de afsluiting van de stad in het noorden. Een havendam vormt vanaf dit punt de verbinding met het veer. De bomenrij en de aaneengesloten rij lage dijkhuizen zijn onmisbaar om de relatie tussen de stad en het veer ook ruimtelijk te kunnen ervaren. Bij het veer ontstaat een gesloten straatprofiel door de bebouwing aan weerszijden van de dam.
Het gebouwtje van de Rijkspeilschaal en de Wachtkamer der Stoomboten dragen sterk bij aan de identiteit. Loodrecht op de havendam bevindt zich de eigenlijke veerstoep met een front van oude pakhuizen aan een kade, die doorloopt naar de steenfabriek. Op de hoek van de kade en de havendam staat een aantrekkelijk wit café. Zuidelijk van de steenfabriek is nog een restant zichtbaar van de Kleine Lek. Het is een belangrijk onderdeel van de nederzettingsstructuur van Culemborg, evenals het laat-middeleeuwse tracé van de Lekdijk om het noordelijke gedeelte van de stad heen.

Het open gebied ten oosten van de stad.
Dit gebied, waarvan de Volencampen deel uitmaken, is in zijn structuur van wegen en sloten nog geheel intact.

-7-

De gravure naar Verstralen in de atlas van Blaeu (1649) geeft nauwgezet een overeenkomstige toestand weer. Opvallend zijn de hooggelegen wegen rondom de Volencampen. De Van Pallandtdreef heeft aan weerszijden van de rijweg een bomenrij en een bermsloot; de weg ten noordoosten van de Volencampen, langs de Plantage, heeft een dubbele bomenrij aan weerszijden, waartussen iets verlaagd wandelpaden zijn aangelegd. De dreven rondom de open Volencampen met haar typische, historische verkaveling en het markante silhouet van de stad op de achtergrond geven aan dit gebied een unieke ruimtelijke kwaliteit. Op de plaats van een voormalige plantage ten noordoosten van de Koningin Wilhelmina-dreef is volgens een ontwerp van J.D. Zocher in 1850 een plantsoen aangelegd.

De bescherming van het stadsgezicht.
De bescherming van het stadsgezicht Culemborg zal volgens artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening haar beslag dienen te krijgen door vaststelling of herziening van een bestemmingsplan. In dit bestemmingsplan zullen de historische, bouwkundige en stedebouwkundige waarden, hiervoor omschreven, voldoende behartigd moeten worden. Om de verschillen in historische waarden weer te geven wordt bij de aanwijzing van stads- en dorpsgezichten gebruik gemaakt van een uniform kwalificatiesysteem, waarbij een drietal klassen in A, B en C-zônes globaal de verschillen in de historische karakteristiek aangeven.
Ten aanzien van zône A kan worden gesteld, dat de bouwkundige en stedebouwkundige elementen, inclusief de detaillering en het materiaalgebruik, van belang zijn voor het beeld; voor zône B de bouwkundige en stedebouwkundige elementen, en voor zône C de stedebouwkundige elementen, alsmede de schaal van de bebouwing.
Het niet nader aangeduide en belangrijkste gedeelte van het beschermde stadsgezicht Culemborg kan worden aangemerkt als een stadsgezicht in zône A. Voor de als zône C aangeduide gebieden moeten in het bestemmingsplan de historische stedebouwkundige waarden worden opgenomen, zoals hiervoor omschreven.

De bouwtechnische kwaliteit van de historische bebouwing is over het algemeen slecht. Om de historische verschijningsvorm van de individuele huizen te kunnen bewaren zal een omvangrijk herstelprogramma opgesteld en uitgevoerd moeten worden.

-8-

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stads gezicht in

Culemborg Gemeente: Culemborg

De bescherming door middel van een bestemmingsplan betekent, dat er bij de vaststelling ervan een verantwoorde afweging moet plaatsvinden tussen de historische, hier omschreven belangen en andere belangen in het plangebied, vanzelfsprekend voor zover deze in strijd zijn met het eerstgenoemde en onontbeerlijk voor een goede maatschappelijke ontwikkeling van het gehele gebied.
De aanwijzing behoeft derhalve niet te leiden tot een bevriezing van het bestaande stadsbeeld.

Behoort bij de beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Afdeling: MMA/Mo Nr.: 193.788 I

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,

(Ir. Jessurun).

TOELICHTING bij het besluit tot aanwij. g van een beschermd stadsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet te C emborg, gemeente Culemborg.

Het beschermde stadsgezicht omvat het op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 068) door een stippellijn omgrensde gebied.

De stad Culemborg ligt aan de zuidelijke oever van de Lek, binnendijks, op enige afstand van de rivier. Zij is hiermee door een gestrekte havendam verbonden. In het rivierlandschap zijn het silhouet van de stad en vanuit het noorden de spoorbrug uit 1868, de steenfabriek en de veerstoep met haar typische bebouwing van pakhuizen en wachtlokaliteiten de belangrijkste elementen.
De stad bestaat uit drie duidelijk herkenbare delen, namelijk het oudste en meest stedelijke gedeelte: de oude stad, noordelijk hiervan de Havendijk en zuidelijk de Nieuwstad, in oorsprong een voormalige ontginningsnederzetting, die ook na de inlijving bij de stad haar open en agrarisch karakter heeft behouden.
Zowel de stad in haar geheel als de delen afzonderlijk zijn omgracht. Rondom de oude stad is op verschillende plaatsen nog de 14de-eeuwse ommuring bewaard gebleven.
Een vierde element vormt het terrein van het - eveneens omgrachte - voormalige kasteel, ten noordoosten van de oude stad. In het silhouet van de stad zijn achtereenvolgens van noord naar zuid te herkennen: het stadhuis, de toren en het schip van de Grote of Sint Barbarakerk, de neogotische Rooms-Katholieke Kerk met het erachter liggende voormalige klooster en de Lanxmeerse- of Binnenpoort. Deze gebouwen liggen alle in de oude stad. De molenromp ten westen van de Binnenpoort speelt eveneens een rol in het silhouet. Vanaf de spoorbaan, de rivier en de dijk, maar vooral ook vanuit het open terrein ten oosten van de stad, de Volencampen levert het stadssilhouet, omzoomd door hoge bomen en boomgaarden een waardevol beeld op. De structuur van het gebied rondom de Volencampen is sinds het midden van de 17de eeuw (atlas van Blaeu) niet meer veranderd. Omdat rondom Culemborg in de 17de en 18de eeuw geen nieuwe vestingwerken zijn aangelegd is de ruimtelijke relatie tussen de stad en het aansluitende landschap in hoofdopzet nog 16de-eeuws, hetgeen vrij zeldzaam is voor een stad van een dergelijke grootte.
De structuur van de stad zelf wordt sterk bepaald door de opeenvolgende ruimten die zijn ontstaan uit de oude, prae-stedelijke Voorstraat

(een oude benaming voor het tegenwoordige tracé Zandstraat-Varkensmarkt-Tollenstraat), namelijk de Zandstraat, de Varkensmarkt, de insnoering bij de Binnenpoort, de Markt en de smallere Tollenstraat. De lichte en sterkere buigingen in dit straat- en pleinverloop leveren een steeds wisselend en in afstand beperkt stadsbeeld op, waarbij de eerder genoemde monumentale gebouwen met hun torens veelvuldig het beeld domineren.
De Markt en de Varkensmarkt zijn verreweg de belangrijkste stedelijke ruimten. De historische bebouwing is geconcentreerd langs de "Voorstraat", de Havendijk, langs de enige doorgaande oost-west verbinding in de stad: Slotstraat-Kattenstraat-Goilberdingerstraat, en de straten evenwijdig aan de Markt: de Ridderstraat en de Achterstraat-Heerenstraat.

Culemborg is ontstaan in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel, dat de heren van Beusichem in de tweede helft van de 13de eeuw ten noordwesten van de ontginningsnederzetting Lanxmeer (eerste vermelding van de kapel te Lanxmeer 1135) bouwden.
De noord-zuid verbinding, die vanaf de Lek het watertje de Meer volgde, is op de hogere gronden bij de rivier terug te vinden in de "Voorstraat", die van grote invloed is geweest voor de nederzettingsstructuur van de stad; het wegenbeloop en de verkaveling zijn er sterk door bepaald.
De bebouwing concentreerde zich aan het eind van de 13de eeuw langs de "Voorstraat", noordelijk van de kapel te Lanxmeer (de latere St. Janskerk). De belangrijkste gebouwen, zoals de parochiekerk van St. Barbara en het stadhuis, ontstonden later ook aan de centrale stedelijke ruimte. Onder de invloed van de marktfunctie en de verkregen stedelijke rechten (1318), alsmede door de gunstige ligging aan een belangrijke noord-zuid route maakte de plaats in de eerste halve eeuw van haar stedelijk bestaan een stormachtige ontwikkeling door. Ook de wateroverlast in het komgrondengebied, westelijk, zuidelijk en zuidwestelijk van de stad in de 14de eeuw als gevolg van een nieuwe transgressieperiode en de daarmee samenhangende aanleg van de Diefdijk waren van belang voor de ontwikkeling van de stad.
Veel boeren werden door de nood gedwongen uit hun nederzettingen verdreven en namen de wijk naar de Nieuw-stad. In het vierde kwart van de 14de eeuw was de aanleg van de oude stad voltooid en was zij geheel voorzien van muren en grachten. Het kasteel is dan verplaatst naar de noordoostkant van de stad tegen de nieuwe, tweede Lekdijk aan.
De jonge stad, die circa 13,5 ha. groot is, breidde zich nog voor het einde van de 14de eeuw sterk uit. Ten noorden ervan ontstond min of

meer spontaan de Havendijk (ca. 2,5 ha.), hoofdzakelijk als gevolg van toenemende handel en visserij op de vier. Zij werd in het derde kwart van 14de eeuw omgracht, ommuurd en van een eigen waterkering voorzien. De hoofdwaterkering was toen nog de tweede Lekdijk, de huidige Lange Havendijk. In de loop van de 15de en 16de eeuw ontstond geleidelijk aan de derde en definitieve waterkering buiten de dan volgroeide stad om. Zuidelijk breidde de stad zich uit door annexatie van het dorp Lanxmeer en een gedeelte van de gelijknamige polder (ca. 16 ha.). De verkaveling van de polder, met als noordgrens de Prijsscheweg, is goed te herkennen in de verkaveling van de Nieuwstad. De bebouwing is geconcentreerd gebleven rondom de Varkensmarkt en de twee hoofdstraten Zandstraat en Prijsscheweg. Het overgrote deel van deze Nieuwstad heeft tot in de 20ste eeuw haar agrarische functie gehouden. De ommuring van deze nieuwe stad is omstreeks 1400 een feit. De stad Culemborg, die dan is gevormd komt in hoofdopzet overeen met de toestand die omstreeks 1560 door Jacob van Deventer in kaart wordt vastgelegd.

Een verdere uitbouw van de stad blijft uit tot het midden van de 19de eeuw. Ook de staatkundige toestand heeft in al die jaren weinig veranderingen ondergaan; de zelfstandige heerlijkheid, later graafschap Culemborg heeft als gebied formeel nooit deel uitgemaakt van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Zij is tot de Bataafse tijd zelfstandig gebleven.
Het kadastrale minuutplan van 1826 geeft een exacte weergave van de stad in het begin van de 19de eeuw. Bij vergelijking met oudere kaarten zijn opvallend weinig veranderingen waar te nemen. De verwoesting van het kasteel in het rampjaar 1672 betekende een verarming voor de stad, zowel voor het economische leven als voor het ruimtelijke beeld. Andere vroege wijzigingen in het stadsbeeld waren de sloop van de Havenpoort (de eerste Lekpoort) in de 18de eeuw en van de St. Janskerk in 1826. Gedurende de 19de eeuw kon Culemborg enigszins tot (nieuwe) economische bloei komen, vooral door de aanleg van enige industrieën aan het havenfront bij het veer. Aan het einde van de 19de eeuw is aan de oostkant in het verlengde van de west-oost verbinding riante bebouwing ontstaan langs het Voorburg en de noordelijke Dreef. Na de Tweede Wereldoorlog breidde de stad zich sterk uit, eerst zuidelijk, dan westelijk en vervolgens zuidoostelijk van de historische stad.

In het westelijk gedeelte van de Havendijk is de historische bebouwing door recente sanering verdwenen. Eveneens als gevolg van sanering is in

de Nieuwstad veel laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse volkswoningbouw verdwenen.
Voor een betere verkeersontsluiting van de binnenstad is ten westen van de Binnenpoort een nieuwe brug over de Tussengracht gebouwd. Aansluitend is de aanzet gemaakt voor een nieuwe stedebouwkundige structuur, die mede door de schaal van de nieuwbouw het historische beeld sterk zal aantasten. De voormalige Prijssche poort, die in de 16de eeuw in onbruik was geraakt, is weer als stadsuitgang hersteld. De overige uitgangen zijn de Lekpoort in het noorden, de Slotpoort en de Goilberdingerpoort, respectievelijk in het oosten en het westen en de Zandpoort in het zuiden. De oorspronkelijke stadspoorten zijn, uitgezonderd de Binnenpoort of Lanxmeerpoort, in de 19de eeuw gesloopt.

Het beschermde stadsgezicht Culemborg omvat de gehele historische stad binnen de 14de-eeuwse omwalling alsmede de uiterwaarden tussen de spoordijk en Redichem en de Volencampen met de aangrenzende voormalige plantage. De terreinen buiten de stad zijn zowel vanwege hun visuele relatie met de stad als ook door hun eigen historische waarde een volwaardig onderdeel van het beschermde stadsgezicht. De woningbouw in Redichem heeft geen historische waarde; de bescherming heeft dan ook alleen ten doel de stedebouwkundige structuur te beschermen. Hetzelfde geldt voor het westelijk gedeelte van de Nieuwstad en het terrein tussen de oude stad en de Volencampen, waarop het ziekenhuis is gebouwd. Genoemde gebieden (zône C) zijn op de kaart aangegeven door middel van een raster.

Het beschermde stadsgezicht is uit de volgende onderdelen opgebouwd:
De bebouwing in de stad.
Deze bestaat hoofdzakelijk uit woonhuizen, die aaneengesloten en in een doorgaande rooilijn aan de openbare ruimten liggen. De boerderijen die vanaf het ontstaan van de Nieuwstad in dit zuidelijke stadsgedeelte zijn voorgekomen, zijn op enkele fragmenten na verdwenen; in het huidige stadsbeeld speelt de boerderij dan ook geen rol meer. De huizen zijn bijna zonder uitzondering opgetrokken in twee bouwlagen, ook in de minder belangrijke straten. Door de sterk wisselende verdiepingshoogten en het vanoudsher afwisselend voorkomen van topgevels met kappen loodrecht op de voorgevel en lijstgevels met kappen evenwijdig aan de voorgevel vertoont het straatbeeld een sterke afwisseling in de hoogte. Er zijn nog veel laat-middeleeuwse kappen te zien, waaronder sommige met brandmuren, die boven het dakvlak zijn opgetrokken. Dit vooral langs de "Voorstraat", met een concentratie in de oostwand van de Markt, en aan

de Slotstraat. Deze huizen hebben vrijwel zonder uitzondering kappen evenwijdig aan de voorgevel en een perceelsbreedte van ongeveer 12 meter. Nogal willekeurig komen door de hele stad bakstenen en gepleisterde gevels voor, en zijn rode en gesmoorde oud-Hollandse pannen als dakbedekking toegepast. Veel woonhuizen in de hoofdstraten worden op de begane grond als winkel gebruikt. Werkelijke schaalverstoringen in de bebouwing zijn hierdoor nog niet opgetreden.
De open overgang tussen oude stad en Havendijk heeft tot gevolg dat de achterkanten met de individuele erven van de huizen aan weerszijden van de Schoteldoekse haven, de noordelijke tussengracht, goed ervaren kunnen worden. De erfafscheidingen, de opgaande beplanting en vooral de wisselende achtergevelrooilijn zijn in deze boeiende wereld onmisbare ruimtebepalende elementen. Het vrijwel overeenkomende profiel van de Tussengracht is door de gesloten bebouwing bij de Binnenpoort nauwelijks zichtbaar vanaf de openbare weg. De zeer dichte begroeiing springt wel in het oog.
Het ontbreekt Culemborg aan een werkelijke aanvulling van het stadsplan in de 19de eeuw. Wel zijn de huizen ten westen van de Goilberdingerpoort en de statige vrijstaande huizen ten oosten van de Slotpoort op te vatten als fragmenten van een stedebouwkundige uitleg. Ter afsluiting van het straatbeeld in de dwarsverbinding Goilberdingerstraat-Slotstraat spelen zij een rol van betekenis. Daarenboven is de architectuur van de huizen bij de Slotpoort zeker van belang.
Het merendeel van de bijzondere bebouwing is als individueel monument beschermd. Het zijn het stadhuis, de vishal, de Lanxmeerpoort, de Hervormde Kerk, de Lutherse Kerk, de Oud-Katholieke Kerk, het Elisabeth's Weeshuis en de Franse School. De molenromp bij de Tussengracht is als monument beschermd. Voor deze gebouwen kan volstaan worden met een verwijzing naar de redengevende omschrijving in het monumentenregister. De R.K. Barbarakerk met het bijbehorende klooster is een 19de-eeuws complex in het zuidoosten van de oude stad. Hoewel niet alle onderdelen even waardevol zijn, is het geheel stedebouwkundig als een belangrijk onderdeel van het stadsgezicht aan te merken. Bouwkunstig zijn beschermenswaardig: de kerk, de kapel en de inrijpoort aan de Ridderstraat. De overige bijzondere bebouwing, waaronder twee schoolgebouwen in de Nieuwstad en het postkantoor aan de Markt zijn niet van belang voor het historische stadsbeeld.
De bijzondere bebouwing is, wellicht op de Oud-Katholieke Kerk na, markant gesitueerd: de Synagoge als afsluiting van de Jodenkerkstraat, de Lutherse Kerk en de Franse School bij de kruising van hoofdstraten, de

vishal met een kleine voorruimte aan de Havendijk in het verlengde van de Lange Havendijk, de Hervormde Kerk met haar kerkhof tussen de Markt en de Ridderstraat en van de Markt afgesloten door een rij smalle laat-middeleeuwse panden en de R.K. Barbarakerk enigszins terugliggend aan de Markt. Het stadhuis en de Lanxmeerpoort vormen de zo boeiende vernauwingen aan de brede "Voorstraat en geven door hun hoge contour de juiste schaal aan de brede en gestrekte Markt. Het Elisabeth's Weeshuis en het klooster zijn immuniteiten in de stadsplattegrond en spelen nauwelijks mee in het stadsbeeld vanaf de openbare straat. In het westelijk gedeelte van de oude stad is nog industriebebouwing aanwezig, die de historische structuur van de stad ernstig verstoort. Een omvangrijk industriecomplex in het noordoosten van de Havendijk is onlangs gesaneerd en afgebroken.

De rooilijnen van de straten, pleinen en stegen.

Deze en de verkaveling van de bouwblokken zijn - op enkele al genoemde aantastingen na - laat-middeleeuws van opzet. Vergelijking met de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560) bevestigt dit. In de "Voorstraat staan nog vier 18de-eeuwse stadspompen, twee zandstenen op de Markt en twee bakstenen op de Varkensmarkt en in de Zandstraat. Opvallend is het ontbreken van beplanting in de openbare ruimten. De detaillering en de indeling van de straten is weinig historisch; een uitzondering hierop is de Varkensmarkt, die enkele jaren geleden is gereconstrueerd. De Varkensmarkt en een gedeelte van de Zandstraat zijn sinds kort van een boomaanplant voorzien.

Het groen aan de rand van de stad en in de tuinen.

Dit vormt een goed tegenwicht voor de stenen openbare ruimten. Genoemd kunnen worden de hoge bomen langs de noordelijke stadsgracht, de plantsoenachtige beplanting van de grachten rondom de Nieuwstad en de boomgaarden langs de stadsmuur en op de strook grond ten oosten van de Oostergracht. Deze strook volgt nauwgezet het verloop van de ommuring en behoort bij het verkavelingsysteem van het middeleeuwse verdedigingsstelsel. De beplanting van het onbebouwde kasteelterrein is uiterst rijk, afwisselend met hoge bomen en vruchtbomen. Ook het gebruik van de oostelijk hiervan gelegen gronden tussen de Lekdijk en de bebouwing aan de Achterweg als boomgaard is bijzonder karakteristiek.

De coupure in de Lekdijk benadrukt de afsluiting van de stad in het noorden. Een havendam vormt vanaf dit punt de verbinding met het veer.

De bomenrij en de aaneengesloten rij lage dijkhuizen zijn onmisbaar om de relatie tussen de stad en het veer ook ruimtelijk te kunnen ervaren. Bij het veer ontstaat een gesloten straatprofiel door de bebouwing aan weerszijden van de dam.
Het gebouwtje van de Rijkspeilschaal en de Wachtkamer der Stoomboten dragen sterk bij aan de identiteit. Loodrecht op de havendam bevindt zich de eigenlijke veerstoep met een front van oude pakhuizen aan een kade, die doorloopt naar de steenfabriek. Op de hoek van de kade en de havendam staat een aantrekkelijk wit café. Zuidelijk van de steenfabriek is nog een restant zichtbaar van de Kleine Lek. Het is een belangrijk onderdeel van de nederzettingsstructuur van Culemborg, evenals het laat-middeleeuwse tracé van de Lekdijk om het noordelijke gedeelte van de stad heen.

Het open gebied ten oosten van de stad.

Dit gebied, waarvan de Volencampen deel uitmaken, is in zijn structuur van wegen en sloten nog geheel intact. De gravure naar Verstralen in de atlas van Bleau (1649) geeft nauwgezet een overeenkomstige toestand weer. Opvallend zijn de hooggelegen wegen rondom de Volencampen. De Van Pallandtdreef heeft aan weerszijden van de rijweg een bomenrij en een bermsloot; de weg ten noordoosten van de Volencampen, langs de Plantage, heeft een dubbele bomenrij aan weerszijden, waartussen iets verlaagd wandelpaden zijn aangelegd. De dreven rondom de open Volencampen met haar typische, historische verkaveling en het markante silhouet van de stad op de achtergrond geven aan dit gebied een unieke ruimtelijke kwaliteit. Op de plaats van een voormalige plantage ten noordoosten van de Koningin Wilhelmina-dreef is volgens een ontwerp van J.D. Zocher in 1850 een plantsoen aangelegd.

De bescherming van het stadsgezicht.

De bescherming van het stadsgezicht Culemborg zal volgens artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening haar beslag dienen te krijgen door vaststelling of herziening van een bestemmingsplan. In dit bestemmingsplan zullen de historische, bouwkundige en stedebouwkundige waarden, hiervoor omschreven, voldoende behartigd moeten worden.
Om de verschillen in historische waarden weer te geven wordt bij de aanwijzing van stads- en dorpsgezichten gebruik gemaakt van een uniform kwalificatiesysteem, waarbij een drietal klassen in A, B en C-zônes globaal de verschillen in de historische karakteristiek aangeven.
Ten aanzien van zône A kan worden gesteld, dat de bouwkundige en stede-

bouwkundige elementen, inclusief de detaillering en het materiaalgebruik, van belang zijn voor het beeld , voor zône B de bouwkundige en stedebouwkundige elementen, en voor zône C de stedebouwkundige elementen, alsmede de schaal van de bebouwing.
Het niet nader aangeduide en belangrijkste gedeelte van het beschermde stadsgezicht Culemborg kan worden aangemerkt als een stadsgezicht in zône A. Voor de als zône C aangeduide gebieden moeten in het bestemmingsplan de historische stedebouwkundige waarden worden opgenomen, zoals hiervoor omschreven.

De bouwtechnische kwaliteit van de historische bebouwing is over het algemeen slecht. Om de historische verschijningsvorm van de individuele huizen te kunnen bewaren zal een omvangrijk herstelprogramma opgesteld en uitgevoerd moeten worden.

De bescherming door middel van een bestemmingsplan betekent, dat er bij de vaststelling ervan een verantwoorde afweging moet plaatsvinden tussen de historische, hier omschreven belangen en andere belangen in het plangebied, vanzelfsprekend voor zover deze in strijd zijn met het eerstgenoemde en onontbeerlijk voor een goede maatschappelijke ontwikkeling van het gehele gebied.
De aanwijzing behoeft derhalve niet te leiden tot een bevriezing van het bestaande stadsbeeld.